

УДК 347.965.43

Кройт ор В.А.

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ДИСПОЗИТИВНИХ ЗАСАД ТА АКТИВНОСТІ СУДУ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

В роботі з'ясовується взаємозв'язок між принципами цивільного судочинства, зокрема, вирішенню підлягає проблема взаємодії диспозитивних засад та активності суду при здійсненні цивільного судочинства в Україні. Діяльність суду зі сприяння сторонам у реалізації їх прав та контроль суду за здійсненням законності є проявом взаємозв'язку принципів диспозитивності, законності та законої істини.

Ключові слова: цивільне судочинство, суд, принципи, диспозитивність,

Принцип диспозитивності є визначальним принципом судового процесу і його можливо віднести до основних засад судочинства. Згідно з ч. 1 ст. 11 ЦПК України суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до ЦПК України, в межах заявлених вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Особа, яка бере участь у справі, розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи (за винятком тих осіб, які не мають цивільної процесуальної дієздатності), в інтересах яких заявлено вимоги.

Слід зазначити, що розвиток цивільного процесу можливий тільки на основі взаємодії системи принципів. Тому є необхідним з'ясувати взаємозв'язок між принципами цивільного судочинства, зокрема, вирішенню підлягає проблема взаємодії диспозитивних засад та активності суду при здійсненні цивільного судочинства в Україні. Необхідно вказати, що ці питання порушувалися в наукових працях Т.М. Яблочкова, Є.В. Васьковського, М.А. Гурвича, В.Ф. Тараненко, В.М. Семенова, О.Г. Плешанова, А.В. Андрушко, О.В. Шутенко та інших учених.

Метою цієї статті є розгляд, аналіз і визначення взаємодії диспозитивних засад та активності суду при здійсненні цивільного судочинства в Україні.

Досліджуючи питання принципу диспозитивності у системі принципів цивільного процесуального права України необхідно відзначити, що поєднання диспозитивних засад з іншими принципами цивільного процесуального права забезпечує всі можливості повного і всебічного використання засобів судового захисту цивільних прав відповідно до інтересів особи, яка звернулася до суду за захистом своїх прав, свобод та охоронюваних законом інтересів. Принцип диспозитивності визначає можливості сторін і інших осіб, які беруть участь у справі, по розпорядженню предметом спору, виникненням, розвитком та закінченням процесу.

Одним із перших у науці цивільного процесуального права, хто сформулював положення про диспозитивні властивості судового процесу, був німецький процесуаліст К.-Ф. Канштейн. При цьому він підкреслював вплив властивої цивільному праву засади вільного розпорядження ним зі сторони суб'єкта – володільця даного права на цивільний процес. К.-Ф. Канштейн визначив, що особа має право вільно

розпоряджатися в процесі своїми матеріальними та процесуальними правами, а суд не втручається в цю галузь, надає сторонам автономію в цивільному судочинстві. За законодавством останньої треті XIX сторіччя суд не мав право вчиняти будь які процесуальні дії за власною ініціативою: порушувати справу, збирати докази, контролювати розпорядження сторін (визнання позову, відмова від позову, мирова угода) [1, с. 39-40].

Проблеми диспозитивності досліджувались і в процесуальній науці дореволюційного періоду. При цьому низка вчених підтримували теорію походження диспозитивності, про яку йшлося вище. Так, Є. В. Васьковський стверджував, що виключна риса цивільних прав полягає в тому, що вони знаходяться у повному розпорядженні осіб, яким вони належать. Кожний вправі здійснювати своє цивільне право чи не здійснювати, зберігати його за собою чи відмовитися від нього, вимагати визнання його зобов'язаними особами або миритися з невиконанням ними обов'язків щодо нього) [2, с. 95-96]. Далі Є. В. Васьковський зазначає, що "Принцип диспозитивності належить к числу безусловных и непреложных начал гражданского процесса – не потому, впрочем, чтобы он не мог быть нарушен законодателем, а потому, что отступления от него, если бы они и были сделаны в законе, все равно не могут получить практического осуществления без воли заинтересованных лиц "[2, с. 97].

Разом з тим ця теорія була піддана справедливій критиці. Так, В.А. Рязановський стверджував, що не можна розглядати диспозитивність як безумовну та беззастережну засаду процесу, яка впливає із сутності цивільних прав, що не допускає відступів без волі заінтересованих осіб та підкреслював думку щодо заінтересованості держави в організації процесу. Вчений зазначав, що держава не може допустити, щоб цивільний процес слугував тільки формальній істині, щоб правосуддя, як оплот правосуддя, розходилося з задачами правопорядку і було підкорено інтересам окремих осіб [3, с. 59]. "Обладателю субъективного гражданского права принадлежит автономия в распоряжении своим правом до процесса, но если он обратится к суду, то и должен считаться с организацией процесса, созданной государством не только в его личных интересах, а прежде всего в интересах целого, в интересах всего государства. А интересы целого требуют, чтобы процесс служил к охране правопорядка, целям раскрытия материальной истины. Таким образом от усмотрения субъекта права зависит, обратиться или нет к суду, дальше уже дело государства организовывать процесс наиболее целесообразно для охраны правопорядка. Поэтому частная автономия тяжущихся в процессе не может иметь широкого применения." [3, с. 59]. Тобто йшлося про певне "обмеження" принципу диспозитивності, що обумовлюється необхідністю встановлення істини по справі.

Представники процесуальної науки радянського періоду дотримувались наступних думок щодо природи диспозитивності. Передусім, Жероуліс І. відзначав, що зміст принципу диспозитивності цивільного процесуального права обумовлений саме змістом принципу диспозитивності цивільного права [4, с. 42-43]. Гурвич М.А. вказував, що принцип диспозитивності є відображенням особливостей цивільного права та, зокрема, автономного характеру цивільних прав [5, с. 35].

Інші вчені радянського періоду також піддавали критиці таке положення. Так, Зейдер Н.Б. зазначав, що в цивільному процесі захищаються не тільки цивільні, а й інші матеріальні права, і тому поняття принципу диспозитивності виключає можливість

відсилки до властивостей цивільного права [6, с. 141]. Тараненко В.Ф. вказував, що помилковою є точка зору тих вчених, які вважають, що принцип диспозитивності виявляється лише в диспозитивних діях процесуального характеру та виключають зі змісту цього принципу розпорядження матеріальними правами, що позбавляє принцип зв'язку та наступності з матеріальним цивільним правом [7, с. 7].

Такі науковці, як В.М. Семенов, І.М. Пятілетов, В.В. Комаров, визнали змістом принципу диспозитивності можливість вільного розпорядження матеріально заінтересованими у справі особами матеріальними правами, що їм належать, і процесуальними засобами їх захисту [8, с. 45; 9, с. 29; 10, с. 76]. М.Й. Штефан до змісту принципу диспозитивності включає можливості вільно здійснювати свої права (матеріальні і процесуальні), розпоряджатися ними, виконуючи процесуальні дії, спрямовані на порушення, розвиток і припинення справи в суді, а також використовувати інші процесуальні засоби з метою захисту суб'єктивних майнових і особистих немайнових прав і охоронюваних законом інтересів, державних і громадських інтересів. Кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд, не порушуючи при цьому прав і охоронюваних інтересів інших осіб [11, с. 51]. При цьому М.Й. Штефан окремо виділяє принцип публічності та критично відноситься до позицій тих вчених, які включають низку процесуальних прав суду (наприклад, повноваження суду щодо прийняття відмови позивача від позову чи визнання мирової угоди – ч.5 ст.174 ЦПК України та ч.5 ст.175 ЦПК України) до змісту принципу диспозитивності [11, с. 50].

Таким чином, відносно змісту принципу диспозитивності у юридичній науці постає спірне питання, пов'язане із розповсюдженням засад диспозитивності на дії як суду, так і органів та осіб, яким законом надано право захищати права та інтереси інших осіб. У науці таке “обмеження” деякі автори - Орлова Л.М., Семенов В.М., Енгельман І.С., Штефан М.Й., Андрушко А. В. - визнають принципом активності суду чи публічності цивільного процесуального права.

Ініціатива й активність суду чи органів державної влади розглядаються одними вченими як явище, що є несумісним із свободою сторін, тому такі дії розглядаються як самостійний принцип [12, с.17; 13, с.19]. Інші вважають активність суду одним із важливих проявів у цивільному процесі принципу законності [14, с. 118-127].

Юдельсон К. С. та Гурвич М. А. включали до змісту диспозитивності активність суду, розглядаючи її як допомогу і контроль суду за розпорядчою діяльністю сторін [15, с. 41; 16, с. 33].

Пятілетов І. М. також включає до змісту принципу диспозитивності активність суду та прокурора, пояснюючи це тим, що їх участь доповнює розпорядчу волю сторін та приводить її у відповідність до дійсних прав та інтересів сторін [17, с. 8]. Євтод'єва І. А. аргументувала схожу точку зору таким чином: необхідність контролю за розпорядчими діями учасників процесу відповідає конституційному положенню про те, що використання громадянином прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам держави, суспільства, правам інших осіб; функції контролю суду відповідають розумінню свободи як можливості людини діяти у відповідності до своїх інтересів і цілей [18, с. 5].

Герцонов М. М. дотримувався тієї точки зору, що активність суду та право прокурора розпочати справу та вступати до неї на будь-якій стадії процесу необхідно розглядати як обмеження принципу диспозитивності [19, с.24]. З такою позицією важко

погодитись, оскільки можливість матеріально-заінтересованих осіб здійснювати свої процесуальні права не обмежується діяльністю зазначених осіб та органів державної влади. Орлова Л. М. У свою чергу стверджує, що активність суду та право прокурора розпочати справу є не обмеженням, гарантією здійснення принципу диспозитивності [20, с. 47].

Серед сучасних українських дослідників у науці цивільного процесуального права також немає єдиної думки щодо змісту диспозитивності. Зокрема, А.В. Андрушко вважає, що зміст принципу диспозитивності полягає у можливості вільно, на свій розсуд здійснювати і розпоряджатися матеріальними правами щодо предмету спору та процесуальними засобами їх захисту. Складовими положеннями змісту принципу диспозитивності є шість груп прав - права, що характеризують повноваження на порушення провадження по справі; права, спрямовані на зміну позовних вимог; права, пов'язані із забезпеченням законного складу суду, об'єктивного розгляду справи та виконання судових постанов; права, пов'язані із залученням до справи всіх заінтересованих осіб; права щодо здійснення окремих процесуальних дій; інші права, які забезпечують захист у процесі по справі [21, с. 8]. Аналіз запропонованої вченим класифікації цивільних процесуальних прав дозволяє зробити висновок, що коло осіб, на яких поширюється дія принципу диспозитивності – це всі особи, які беруть участь у справі, а не лише матеріально-заінтересовані особи.

Втім, А.В. Андрушко відстоює позицію, згідно з якою повноваження суду та органів та осіб, яким законом надано право захищати права та інтереси інших осіб, є проявом принципу публічності цивільного процесуального права. Цивільне судочинство функціонує на публічних засадах, що визначають права й обов'язки органів правосуддя, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, прокурора, інших осіб при порушенні, розгляді та вирішенні цивільних справ, які активно використовують свої повноваження на захист прав і свобод громадян, юридичних осіб, інтересів держави та суспільства [21, с. 13].

Шутенко О.В. у свою чергу під принципом диспозитивності розуміє закріплене в нормах цивільного процесуального права керівне положення, яке розкриває природу цивільних процесуальних правовідносин, відображає свободу суб'єктів цих правовідносин, виходячи з існування та характеру юридичної заінтересованості визначати межі судового захисту, розпоряджатися в процесі матеріальними та процесуальними правами (впливаючи тим самим на виникнення, рух та закінчення процесу по справі), необхідне для реалізації процесуальних цілей суб'єктів процесу, положення, яке встановлює своєрідний баланс у цивільних процесуальних правовідносинах [22, с. 3]. Вона традиційно включає до змісту принципу диспозитивності свободу заінтересованих осіб розпоряджатися матеріальними та процесуальними правами [22, с. 4].

Втім, Шутенко О.В. відстоює позицію про те, що принцип диспозитивності діє по відношенню до суду, що проявляється у його можливості розпоряджатися повноваженнями, природа яких має подвійний характер: вони одночасно є й правами й обов'язками суду. Характер процесуальних повноважень суду пояснюється тим, що суд повинний здійснювати судочинство як перед державою (якою він уповноважений на це), так і перед сторонами (в чій інтересах починається та ведеться процес по конкретній справі. Суд наділений такими своєрідними диспозитивними обов'язками

для реалізації функцій судочинства та ряду похідних функцій (забезпечення законності при вирішенні цивільних справ, контролююча функція, функція захисту). Указані процесуальні повноваження вона пропонує називати диспозитивними правами та обов'язками суду [22, с. 9].

Наявність вказаних функції обумовлено тим, що суд зобов'язаний здійснювати судочинство як перед державою, так і перед сторонами. Автор констатує, що природа диспозитивних обов'язків суду така, що вони є і правом, і обов'язком суду [26, с. 9].

Викладена позиція є досить спірною. Авторка, розповсюджуючи дію диспозитивних засад і на процесуальне положення суду, та не аналізується з цього приводу принцип зі схожим змістом: принцип законної істини. Існування принципів із схожим змістовним наповненням внесе розбалансованість у систему принципів цивільного процесуального права.

Разом із тим, позицію Шутенко О.В. про те, що принцип диспозитивності по відношенню до інших (окрім сторін) осіб, які беруть участь у справі, діє не однаково, можна підтримати.

Вважаю, особи і органи, яким за законом надано право захищати права і свободи інших осіб, повинні розглядатися саме як особи, що сприяють сторонам у здійсненні та захисті їх прав. Їх повноваження у судовому процесу обумовлені диспозитивними засадами. Повноваження суду обумовлені як правило засадами законності та законної істини.

Відповідно до ст. 46 ЦПК України органи та інші особи, які відповідно до статті 45 ЦПК України звернулися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах, мають процесуальні права й обов'язки особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права укладати мирову угоду. Участь у цивільному процесі органів і осіб, яким за законом надано право захищати інтереси інших осіб, не позбавляє сторону самостійно відстоювати свою правову позицію. Тому їх діяльність не можна назвати обмеженням диспозитивних засад.

Принцип диспозитивності має тісний взаємозв'язок із принципом законної (судової) істини. Загальний зміст принципу законної (судової) істини закріплений на законодавчому рівні та сформульований у частині 4 ст. 10 та ст. 212 ЦПК України. Перша із вказаних статей має назву "Змагальність сторін" та, відповідно, розкриває зміст принципу змагальності. Але її зміст значно ширший, що обумовлено єдністю процесу доказування: надання доказів сторонами – принцип змагальності, та дослідження й оцінка доказів судом – принцип законної істини. У відповідності до частини четвертої ст. 10 ЦПК України суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи: роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджує про наслідки вчинення або не вчинення процесуальних дій і сприяє здійсненню їхніх прав у випадках, встановлених законом, наприклад, витребування доказів судом за клопотанням сторін (ст. 137 ЦПК України).

Принцип законної (судової) істини передбачає такий характер діяльності суду, що спрямований на з'ясування дійсних відносин сторін, їхніх прав і обов'язків, всіх обставин справи, що розглядається, у межах заявлених вимог і на підставі представлених сторонами й іншими особами, що беруть участь у справі, доказів.

Взаємодію та взаємозв'язок принципів законності та диспозитивності можна відобразити таким чином: розпорядчі дії сторін та інших осіб, які беруть участь у

справі, здійснюються під контролем суду з метою додержання закону та дотримання прав, свобод та інтересів інших осіб; процесуальні дії матеріально заінтересованих осіб та інших учасників цивільного судочинства, які беруть участь у справі, підпорядковуються закону. Контролююча роль суду у цивільному судочинстві є не змістом ані принципу диспозитивності, ані самостійним принципом. Саме взаємодія та взаємозв'язок принципів законності, суть якого полягає в тому, що є недопустимими такі дії сторін, які б суперечили закону або порушували права, свободи та інтереси інших осіб, та законної істини визначають активну роль суду під час здійснення судочинства у конкретній справі.

Активна діяльність суду, тобто сприяння суду сторонам, зокрема, у збиранні та витребуванні доказів (статті 133 та 137 ЦПК України), роз'яснення сторонам їх прав є змістом саме принципу законної істини. Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів (ст. 212 ЦПК України). Рішення суду повинно бути обґрунтованим (ст. 213 ЦПК України): повинно бути ухвалено на основі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилались як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були дослідженні в судовому засіданні. Суд не втручається в процес доказування, а лише визначає, які факти яка сторона повинна довести, тобто розподіляє між ними обов'язок доказування.

У зв'язку з вищевикладеним, діяльність суду зі сприяння сторонам у реалізації їх прав та контроль суду за здійсненням законності є проявом взаємозв'язку принципів диспозитивності, законності та законної істини. Але обсяг статті не дозволяє зупинитися на висвітленні всіх проблем, пов'язаних із взаємодією диспозитивних засад та активності суду при здійсненні цивільного судочинства в Україні, але всі вони потребують подальшого глибокого теоретичного дослідження, належного законодавчого забезпечення та осмислення практики його застосування, із тим щоб подальші зміни в законодавстві сприяли насамперед подальшому забезпеченню прав свободи на справедливий, незалежний і неупереджений суд. Зокрема окремого дослідженню підлягає положення взаємодії диспозитивних засад та активності суду при здійсненні цивільного судочинства в Україні на стадіях перевірки законності та обґрунтованості судових рішень.

Список використаних джерел та література:

1. Плешанов А.Г. Диспозитивное начало в сфере гражданской юрисдикции: проблемы теории и практики. – М.: Издательство НОРМА, 2002. – 352 с.
2. Васильковский Е.В. Учебник гражданского процесса / Под редакцией и с предисловием В.А. Томсинова. – М.: Издательство "Зерцало", 2003. – 464 с. – (Серия "Русское юридическое наследие").
3. Рязановский В.А. Единство процесса: Учебное пособие. – М.: ОАО «Издательский Дом "ГОРОДЕЦ"», 2005. - 80 с.
4. Жероулис И. Сущность советского гражданского процесса. – Вильнюс, 1969. – с.
5. Советский гражданский процесс: Учебник / Под ред. М. А. Гурвича. - М.: Высшая школа, 1975. - 399 с.
6. Зейдер Н.Б. Рецензия на книгу В.К. Пучинского «Признание стороны в советском гражданском процессе» // Сов. гос-во и право. – 1956. – № 10. – С.141.
7. Тараненко В.Ф. Принцип диспозитивности и состязательности в советском гражданском процессе. – М.: ВЮЗИ, 1990. – 152 с.

8. Советский гражданских процесс. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 436 с.
9. Гражданский процесс. Учебник. Издание второе, переработанное и дополненное / Под ред. В.А. Мусина, Н.А. Чечиной, Д.М. Чечота. – М.: "ПРОСПЕКТ", 1998. – 472 с.
10. Цивільне процесуальне право України : /Підручник для юрид. вузів і фак./ В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, Є. Г. Пушкар та ін. / За ред. В. В. Комарова. – Харків: Право, 1999. – 592 с.
11. Штефан М.Й. Цивільний процес: Підручник для студ. юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. – Вид.2-ге, перероб. та доп. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. – 696с.
12. Боннер А.Т. Соотношение инициативы и активности сторон и суда в гражданском судопроизводстве //Сов. гос - во и право.–1983.–№ 8. – С. 17–29.
13. Пилехина Е.В. Мировое соглашение в практике арбитражного суда и суда общей юрисдикции: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Санкт-Петербург, 2001. – 19 с.
14. Авдюков М.Г. Принцип законности в гражданском судопроизводстве. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – 203 с.
15. Юдельсон К.С. Советское гражданское процессуальное право. – М., 1965. – 198 с.
16. Гурвич М. А. Лекции по советскому гражданскому процессу. – М., 1955. – 399 с.
17. Пятилетов И. М. Распоряжение сторонами гражданскими материальными и процессуальными правами в суде первой инстанции: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. – М., 1970. – 19с.
18. Евтодьева И. А. Принципы диспозитивности и состязательности в советском гражданском процессе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1983. – 21 с.
19. Гершенов М. М. Основные принципы советского гражданского процесса // Ученые записки Украинского ин-та юридических наук. – М., 1940. – С. 24.
20. Орлова Л. М. Права сторон в гражданском процессе. – Минск, Изд-во БГУ, 1973. - 192 с.
21. Андрушко А.В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Київ, 2002. – 17 с.
22. Шутенко О.В. Проблемы диспозитивности в гражданском процессе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.– Харьков, 2003. – 19 с.

Кройт ор В.А. Проблемы взаимодействия диспозитивных начал и активности суда при осуществлении гражданского судопроизводства в Украине.

В работе изучается взаимосвязь между принципами гражданского судопроизводства, в частности, разрешению подлежит проблема взаимодействия диспозитивных начал и активности суда при осуществлении гражданского судопроизводства в Украине. Деятельность суда по содействию реализации прав сторон и контроль суда за соблюдением законности является проявлением взаимосвязи принципов диспозитивности, законности и законной истины.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, суд, принципы, диспозитивность.

Kroytor V.A. The problems of co-operation of the dispositive beginnings and activity of court during the carrying out of the civil court proceeding in Ukraine.

The co-operation between the principles of the civil justice is considered by the author. The author solves a problem of the co-operation of dispositive beginnings and the activity of court during the carrying out of the civil court proceeding in Ukraine. The principle of the court activity that helping to realize the civil rights of Ukrainian citizens and the principle of the court control for observing the law demonstrate the co-operation of the principles of disposition and lawfulness.

Key words: civil justice, court, principles, disposition.

Надійшла до редакції 17.03.2009 р.